

І. Б. Кривдіна

ВНЕСОК В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА В КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ (1995 — 1996 РР.)

Проблема розвитку конституційного процесу є актуальною на сучасному етапі розбудови Української держави. Внесок В'ячеслава Чорновола — широко відомого політичного діяча у вирішення цього питання у другій половині 90-х років ХХ ст. в Україні важко переоцінити. Саме його активна громадська позиція та радикалізм мали незаперечний вплив на розвиток подій в зазначений період.

Розгляд активної діяльності В'ячеслава Чорновола як депутата Верховної Ради (й таким чином, суб'єкта конституційного процесу за офіційним статусом) у процесі прийняття Конституції України 1996 р. з метою можливого застосування українськими політичними лідерами основних його конституційних ідей на практиці є науковим завданням автора статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій за даною тематикою має такий вигляд: існують два ґрунтовних збірника, які широко репрезентують особу В'ячеслава Чорновола — “Твори: у 10 томах” [1] та “Пульс української незалежності: Колонка редактора” (діяльність у газеті “ЧАС/Time”) [2]. Основні публікації про В. Чорновола містяться в монографіях з загальних питань політичного життя України (Гончарук Г. І. “Народний рух України. Історія”, Касьянов Г. В. “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років в Україні”, Курносів Ю. О. “Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ ст.)” [3] та у публіцистичних статтях в різноманітних періодичних виданнях [4]. Таким чином, історіографічна база зазначеної проблеми знаходиться на стадії розробки.

Основним завданням роботи слід назвати визначення внес-

ку відомого українського політика у конституційний процес у другій половині 90-х років ХХ ст. в Україні.

Невирішеними частинами цієї загальної проблеми є: розгляд конституційних питань В. Чорноволом у різні періоди громадсько-політичної діяльності (правозахисної та депутатської), а також визначення його ролі у розробці та прийнятті Конституції України 1996 року.

Питання протиріччя Конституції СРСР і 62-ої статті Кримінального кодексу УРСР В'ячеслав Чорновіл підіймав ще наприкінці 60-х років ХХ ст. Зокрема, ним вказувалося, що 62-га стаття — позаконституційна, повністю перекреслює свободи, що їх гарантує громадянам Конституція СРСР. Критика національної політики за відхід від ленінських норм дозволяється Конституцією СРСР, але за Кримінальним кодексом УРСР її можна витлумачити як “пропаганду з метою підриву чи ослаблення радянської влади” [5].

У 1977 р. В. Чорновіл став подавати заяви в конституційну комісію Союзу РСР з поправками та зауваженнями до тексту конституції, яку тоді обговорювали. Майже кожен ранок в ПКТ (приміщенні камерного типу, де знаходився правозахисник — І. К.) починався з твору... короткого юридичного есе про “нову” конституцію. М. Хейфець у книзі “В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал” згадував: “Наприклад, якась стаття конституції говорила, що вся влада належить народові в особі Рад народних депутатів, а сусідня проголошувала, що лише КПРС є ядром та керівною силою політичної системи в СРСР. Як же знайти вихід з такого казусу, питав у заяві Чорновіл, якщо народ обере хоча б одну Раду, в якій комуністи не стануть “ядром” влади? Якій статті конституції віддати перевагу — чи тій, де говориться про народовладдя, чи тій, де говориться про роль партії... І такі заяви подавав день за днем, вивчаючи пункт за пунктом” [6].

12-14 січня 1988 р. в м. Єревані відбулася Перша нарада представників вірменського, грузинського та українського підкомітетів Міжнародного Комітету захисту політв'язнів (МКЗП). У зустрічі брав участь й В'ячеслав Чорновіл. Звернення МКЗП до Радянського Уряду, зокрема, містило положення про те, що враховуючи безпосередній зв'язок між репресивною політикою радянських властей і невирішеністю національних проблем, На-

рада ставить перед Урядом СРСР такі мінімальні вимоги: впровадити до Конституції усіх союзних республік положення про корінну мову як державну мову республіки й суворо додержуватися його на практиці, себто забезпечити повноцінне функціонування національних мов у всіх без винятку сферах державного і громадського життя республік, лишивши за російською мовою за межами РРФСР лише функцію ланки для зв'язку між мешканцями та установами різних республік [7].

1-2 червня 1995 р. в Заяві Народного Руху України про кризу влади в Україні, під якою стояв і підпис В. Чорновола, пропонувався такий вихід: підписати Конституційний договір (Верховної Ради з Президентом про розподіл повноважень між гілками влади) і створити Конституційну асамблею (з легітимних представників народу, передусім з числа депутатів Верховної Ради, які підтримують передбачені Декларацією про Державний суверенітет України чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову) [8].

Що ж до Конституційної угоди, то у вересні 1995 р. В. Чорновіл вважав, що її треба було підписувати, щоб розмежувати гілки влади. Йшлося, зокрема, про якнайшвидше завершення і винесення на всенародний референдум нової Конституції України. Депутат вважав, що у складний період творення нової держави передавати всю повноту влади в одні руки ризиковано, потрібно забезпечити чітку систему протизваг. Зазначалося й таке: “можливо, в новій Конституції треба повернутися до принципу формування місцевої влади місцевими представницькими органами із введенням в регіонах (область, район) президентського представництва з контролюючими функціями. Не виправдала себе і виборність народом голів областей та районів, її мабуть, варто залишити тільки на базовому рівні (село, селище, місто)” [9].

Найбільш розгорнутий аналіз конституційного проекту представив Вячеслав Максимович 24 листопада 1995 р. у статті “А де ж український народ? Про проект нової Конституції України”. Вказувалося, що при всій своїй підкресленій антипартиїності запропонована Конституція, якби була такою прийнята, відверто і навіть цинічно обслуговувала б одну-єдину партію — партію влади, денаціоналізовану комуністичну номенклатуру. Згруповано було основні ганджі проекту. Так,

запропонований проект Конституції вважався послідовно антинаціональним, глибоко антипартійним та по суті своїй антипарламентським. Особливій критиці піддавалися ст. 10 про державну мову, ст. 11 про нацменшини, ст. 15 про символіку тощо. “Національно глухі розробники проекту забули про необхідність для молодшої держави, що тільки-но звільнилася з-під колоніального гніту, найвищої ідеології — ідеології самої української держави. Консервується безпартійність (тобто безвідповідальність) органів влади та їх керівників... Йдеться не про спробу утвердити президентський тип держави, в якій парламент, до речі, теж відіграє значну роль... йдеться про серйозніше — спробу паралізувати діяльність парламенту взагалі”, — такі висновки робить автор [10].

На початку березня 1996 р. Президія Центрального Проводу Руху звернулася до Президента з вимогою встановити чіткі межі розгляду проекту Конституції у Верховній Раді, а при недотриманні їх самому винести проект на всенародний референдум. Закликали також об’єднаними демократичними силами проводити в областях, районах, містах конституційні форуми, створювати комітети підтримки Конституції. Вважалося, що Всеукраїнського референдуму за прийняття Конституції не уникнути.

У квітні 1996 року В. Чорновіл наголошував, що “Конституція потрібна... насамперед, як гарант внутрішньої стабільності і незворотності обраного... в серпні 1991 р. шляху. Її прийняття означатиме остаточний крах спроб повернутися до “соціалістичного вибору” радянської системи чи нової УРСР. Більше того, заклики до ліквідації власної держави, якими вільно розкидається сьогодні частина депутатів з комуністичного табору, можуть стати незаконними та кримінально карними” [11].

Фракція Руху, яка не вважала проект конституційної комісії ідеальним, подала свої зауваження (стосовно функцій державної мови, ролі політичних партій, виборів на основі пропорційно-мажоритарної виборчої системи, формулювання щодо приватної власності, зокрема приватної власності на землю, функцій парламенту, щодо способу формування уряду, судової системи тощо). Вони не були враховані. Її фракція погодилася взяти за основу проект Конституційної комісії, в якому, як вважалося, є основне — українська держава.

Вже після прийняття Основного Закону, в липні-серпні 1996 р. вийшов ряд статей В. Чорновола з особистою оцінкою цього процесу та ролі в ньому, зокрема, фракції Народного руху України, керівником якої він був. Вказувалося, що добре прислужився внесенню в Конституцію державотворчих положень організований Рухом “круглий стіл” партій, що передав до конституційної комісії важливі пропозиції, які були враховані. Важко переоцінити заслугу Руху у проведенні петиційної кампанії та збиранні трьох мільйонів підписів на підтримку Конституції. Діяльність створених Рухом громадянських комітетів підтримки Конституції зробили дуже багато для формування громадської думки щодо необхідності ухвали Основного Закону.

Крім того, В’ячеслав Максимович вважав, що “...саме депутати фракції Руху, “Державності” і почасті “Єдності”, “Реформ”... врятували Конституцію від кастрації. Заблокувавши напередодні роботу сесії, ми зірвали наміри спікера і його однопартійців “прогнати” більш-менш нейтральні статті, а потім окремо препарувати, або, при неможливості прийняти в залі, винести на референдум тільки окремі положення Конституції — про приватну власність, мову, символіку, тощо... Ми примусили О. Моруза повернутися до преамбули і проголосувати її, тільки наша позиція врятувала від голосування наприкінці “в пакеті” (як було з символікою) статті про мову. Це ми примусили лівих, які раніше найбільше спекуляцій робили на розділі про права людини, “прогнати” його майже без зупинки. Коли ж голосували статті, які могли бути заблоковані (ст. 37 про заборону виступати проти незалежності, ст. 41 — про право приватної власності тощо), ми дружно включилися в голосування. ...під час голосування символіки ми протестували проти ув’язування її в один “пакет” із зростаючими щохвилини сепаратистськими вимогами депутатів від Криму... нам вдалося зірвати голосування в одному “пакеті” із символікою та Кримом ще й вибухонебезпечне питання про фактичне підпорядкування прем’єр-міністра парламентові, що призвело б до розщеплення виконавчої гілки влади і непотрібної колотнечі в суспільстві. Ми певні, що якби не відступництво частини центристів, до ранку нам вдалося б таки розірвати незаконно зв’язаний пакет, проголосувати окремо за символіку... а потім бодай не погіршити і без того поганого розділу про Крим, подарувавши кримським сепаратистам ще

й власну конституцію... У нас була можливість хоч частково виправити історичну помилку Л. Кравчука і попереднього парламенту, що подарували Україні цю “державу в державі” для переселенців. Ми погодилися голосувати за такий “пакет”, тільки вичерпавши всі можливості спротиву...” [12].

Стосовно національного питання, яке знайшло висвітлення в прийнятій Конституції, то В. Чорновіл детально його проаналізував. Так, ним зазначалося наступне: “Ми... часто забуваємо про корінну українську націю; що у нас досі не опрацьована і не взята на озброєння вищим керівництвом держави ідеологія українського державотворення, наша “національна ідея”. Це виявилось і під час прийняття Конституції України, коли зіткнулися дві концепції держави: національна (“європейська”), що передбачає державне самовизначення на своїй землі корінної (“титальної”) нації, — і космополітична (“американська”), що фіксує створення держави різноетнічним конгломератом людей, що поселилися на певній території. На щастя, перемогла перша концепція — і в преамбулі Конституції з’явилося положення про багатовікову історію українського державотворення, відповідальність перед попередніми поколіннями і здійснення українською нацією права на самовизначення. Символами держави закріплені національні символи українського народу, а українську мову визнали єдиною державною, якій має бути забезпечено “всебічний розвиток і функціонування у всіх сферах суспільного життя на всій території України”. Прирівнявши росіян до решти національних меншин України, зокрема, щодо мовних гарантій, включивши в Конституцію за пропозицією фракції Руху поняття “корінні народи” (кримсько-татарський, гагузький та ін.), що вимагає особливої уваги держави, ми, здається, досягли в Конституції оптимальних співвідношень між державною нацією і правами нацменшин, що відображається, зокрема, в ст. 11...” [13].

Але В. Чорновіл та його однодумці розуміли, що не можна зупинятися на досягнутому, потрібно активно діяти й у майбутньому. Центральний Провід Руху через кілька днів після прийняття Основного Закону держави сформулював наступне: завершився тільки перший етап українського державотворення. З перших днів нової сесії ставилося завдання категорично і безкомпромісно добиватися підписання присяги всіма депута-

тами або відсіву з парламенту тих, хто не визнає Української держави та її Конституції, а також приведення у відповідність із Конституцією керівництва парламенту.

Таким чином, можна зробити висновки, що розглядом конституційних питань Вячеслав Максимович Чорновіл займався протягом всієї громадсько-політичної діяльності, починаючи з кінця 60-х років ХХ ст. В цей період спостерігається критичний підхід до чинного законодавства взагалі, вказується на його невідповідність Конституції УРСР та її нормам. Основна й найбільш активна робота проводилася у другій половині 90-х років й апогеєм її було прийняття Верховною Радою Конституції України 1996 року. Внесок відомого правозахисника та політика в український конституційний процес незаперечний та вагомий. Саме його радикальні погляди та безкомпромісність в окремих питаннях прийняття Основного Закону України мали вплив на позицію ряду демократичних сил при відстоюванні питань державної мови, символіки, співвідношення прав державної нації та нацменшин тощо.

Стосовно подальших розвідок у даному напрямку, то перспективним може вважатися розгляд у майбутньому такого аспекта діяльності В. Чорновола, як міжнародне співробітництво як у правозахисній, так і політичній площині.

Джерела та література

1. Чорновіл В. Твори: у 10 т. — Т. 1. — К.: Смолоскип, 2002. — Т. 1. — 640 с.
2. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. — К.: Либідь, 2000. — 624 с.
3. Гончарук Г. І. Народний рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — 378 с.; Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років в Україні. — К.: Либідь, 1995. — 222 с.; Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ ст.). — К.: ІУ, 1994. — 220 с.
4. Вячеслав Чорновіл // Крилаті. — 1979. — Ч. 10. — С. 7-8; Вячеслав Чорновіл, член Великої Ради Руху // Вісник Руху. — 1990. — Ч. 7. — С. 60.
5. Лист про порушення процесуальних норм ведення суду і слідства / Я нічого у вас не прошу. Лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста. — Торонто, 1968. — С. 44.
6. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Хейфець М. Вячеслав Чорновіл — зеківський генерал. — Мюнхен: Сучасність, 1976. — С. 136.

- 7.Звернення Міжнародного комітету захисту політв'язнів до Радянського Уряду. 12 січня 1988 р. // Український вісник. — 1988. — № 11-12 (січень — березень 1988 р.). — К. — Львів — Нью-Йорк, 1989. — С. 232.
- 8.Заява Народного Руху України про кризу влади в Україні // Чорновіл Вячеслав. Пульс української незалежності: Колонка редактора. — К.: Либідь, 2000. — С. 59.
- 9.Камо грядеши, Україно? // Там само. — С. 76.
- 10.А де ж український народ? Про проект нової Конституції України // Там само. — С. 108.
- 11.Конституція — це держава: бути чи не бути? // Там само. — С. 156.
- 12.Як приймали Конституцію: правда і вигадки // Там само. — С. 188-190.
- 13.Україна починається з тебе // Там само. — С. 204.

Анотації

***Кривдина И. Б.* Вклад Вячеслава Черновола в конституционный процесс в Украине (1995 — 1996 гг.)**

Статья посвящена известному украинскому политику, журналисту и правозащитнику Вячеславу Черноволу. Определяется его вклад в конституционный процесс во второй половине 90-х годов XX в. в Украине.

***Krivdina I. B.* The contribution of Vyacheslav Chornovol in the constitution process in Ukraine (1995 — 1996).**

The article is devoted to Vyacheslav Chornovol — the famous Ukrainian politician, journalist and law-defender. His contribution to the constitution process in the second half of the 90-ties of the 20th century in Ukraine is analyzed.